

માનસિક ક્ષતિ : સમસ્યા અને સમાધાન

શોધકર્તા

ડો. જીજ્ઞેશ એચ. ટાપરિયા

મદદનિષ પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ

મનોવિજ્ઞાન વિભાગ,

ગુજરાત આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ (સાંજની), અમદાવાદ

આજનાં આ આધુનિક યુગમાં વધુ પડતી દોડધામ અને વધુ પડતા અસંતોષના કારણે મનુષ્ય વધુ પ્રમાણમાં અલગ-અલગ સમસ્યાઓમાં ફસાતો જાય છે. અને આવી સમસ્યાઓમાંથી બહાર આવવા માટે મનુષ્ય હંમેશા પ્રયત્ન કરતો રહે છે. સામાન્ય રીતે મનુષ્ય શારીરિક અને માનસિક આવી બે સમસ્યાઓથી વધુ પીડાતો જોવા મળે છે. જેને બિમારીનું પણ નામ આપી શકાય. શારીરિક બિમારીમાં કુટુંબમાં વધારે સમસ્યાઓ જોવા મળતી નથી. પરંતુ માનસિક બિમારી ધરાવતા વ્યક્તિને કારણે કુટુંબમાં વધુ સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. ખાસ કરીને આ માનસિક ક્ષતિ મનુષ્યમાં વધુ પડતી જન્મથી જ જોવા મળે છે અને તેને લીધે તેના માતા-પિતા ખૂબ જ મુશ્કેલી અનુભવતા હોય છે.

" માનસિક ક્ષતિના બાળકોમાં તેમની ખામીને

ન જોતા તેમની ખૂબીઓને બિરદાવો..."

જેમનું સંતાન માનસિક ક્ષતિવાળું છે એમને માટે તો જાણે રૂપાળા સ્વપ્નોનો ભાંગેલો મહેલ છે. શું ભાવિ છે આ સંતાનનું ? કેમ ઉછેરશે એને ? એને સાધારણ બનાવવા માટે જાદુ છે ક્યાંય ?

જેમ દલિત તરીકે જન્મનારને દલિતાવસ્થા શું છે એનો સાચો ખ્યાલ ન આવે તેમ બુદ્ધિમંદતા ધરાવતા બાળકના મા-બાપની વેદનાઓ ઈતરજનોને કદીપ ખ્યાલ નહીં આવી શકે અને સમાજથી હડધૂત થનાર એ બાળકો પ્રત્યે કરતા અન્યાય જગતના નિકૃષ્ટતમ અન્યાયોમાં ગણના પામે એવા છે. જેઓ અન્યથા પોતાની તકલીફ વ્યક્ત કરી શકે છે. એવા અપંગો માટે તો સમાજ ઘણા સમયથી સભાન અને સહાયક બન્યો છે પણ માનસિક મંદતા અને એથી અભિવ્યક્ત ક્ષમતાનો અભાવ ધરાવતા આ બાળકો પ્રત્યે હજું જોઈએ તેવું ધ્યાન જ ગયું નથી. એમની તાલીમ, એમના ગૌરવ, એમની આર્થિક સ્થિતકરણ, સમાજમાં એમના સ્થાન વિશે હજું હમણાં જ આપણે વિચારતા થયા છીએ. હજું એ માનસિક ક્ષતિવાળા બાળકોના બહુમતિ વડીલો દોરા-ધાગા, મંત્ર-તંત્ર, બાધા, માનતાઓ પર આધાર રાખે છે. આવા બાળકના વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ વડે તેનો ભવ સુધારી શકાય એવો ખ્યાલ બહુ ઓછાને હોય છે.

માનસિક ક્ષતિ વિશે :

માનસિક ક્ષતિ એટલે જેમાં વ્યક્તિનો વિકાસ તેની ઉંમરના પ્રમાણમાં ધીમો હોય છે. જેને લીધે આવી વ્યક્તિ ભણવામાં, કામ-ધંધામાં અને સામાજિક સંબંધોમાં મુશ્કેલી અનુભવે છે.

"માનસિક ક્ષતિ એ રોગ નથી સ્થિતિ છે."

" જો યોગ્ય તાલીમ આપવામાં આવે તો માનસિક ક્ષતિવાળું બાળક સારું કાર્ય કરી શકે છે."

માનસિક ક્ષતિનો ઈતિહાસ :

"માનસિક ક્ષતિ" શબ્દ એ પ્રવર્તમાન યુગમાં પ્રચલિત શબ્દ છે. પ્રાચીન સમયમાં આ શબ્દથી સમાજ, કુટુંબ અને રાષ્ટ્ર અજાણ હતું. આ શબ્દનું અર્થઘટન ગાંડા, મુર્ખ, પાગલ, જડ વગેરે જેવા જુદા-જુદા સ્વરૂપમાં કરવામાં આવતું હતું.

માનસિક ક્ષતિને લોકો ગાંડપણ તરીકે જ સમજે છે. પરંતુ "માનસિક ક્ષતિ એ સ્થિતિ છે ગાંડપણ નથી." તે વાત સ્વીકારીને સમાજમાં આવા બાળકને સામાન્ય બાળક જેટલા જ હકો અને અધિકારો આપવામાં આવે તે જરૂરી છે. તે જ રીતે માનસિક ક્ષતિ એટલે કે માનસિક ક્ષતિ ધરાવતા બાળકો માટે શિક્ષણ પણ અતિ આવશ્યક છે. આ માટે ડૉ. ગુજનન બર્લેએ ૧૮૪૧માં શિક્ષણ આપતી સંસ્થા સ્થાપી અને તેના પ્રચારના પરિણામે જર્મની કે ઈંગલેન્ડમાં માનસિક ક્ષતિના બાળકો માટેની સંસ્થાની સ્થાપના થઈ. આ કાર્યનો પ્રચાર યુરોપ અને અમેરિકામાં ખુબ ઝડપથી થયો. માનસિક ક્ષતિના બાળકોની શક્તિ અને મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખીને વૈજ્ઞાનિક તાલીમ પામેલા શિક્ષકો દ્વારા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપનારી વિશિષ્ટ પ્રકારની શાળા સૌ પ્રથમ જર્મનીમાં ઈ.સ. ૧૮૫૩માં શરૂ થઈ અને ઈ.સ. ૧૮૭૨માં ઈંગલેન્ડમાં મેન્ટલ ડેફીસીયન્સી એક્ટ પસાર કરી આવા લોકોને વિશેષ હકો અને રક્ષણ આપવામાં આવ્યું.

ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમ બી.એમ. ઈન્સ્ટિટ્યુટ અમદાવાદમાં માનસિક ક્ષતિના શિક્ષણ, કલ્યાણ અને સંભાળ માટે શારદા સ્કૂલ હરી મેન્ટલી રિટાયર્ડ્સ ચિલ્ડ્રન સ્કૂલ શરૂ કરી ત્યારબાદ ૧૯૫૪માં માનસિક ક્ષતિ બાળકોના પુનઃવસન માટે અંધજન મંડળની સ્થાપના થઈ. હાલ, ગુજરાતમાં આશરે ૮૨ જેટલી સંસ્થા કાર્યરત છે.

વ્યાખ્યાઓ :

- "નોંધપાત્ર રીતે સરેરાશ કરતા ઓછી બૌદ્ધિક કાર્યક્ષમતા ધરાવતા અને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ વર્તણૂકમાં અનેક ત્રુટિઓ વિકાસનાં તબક્કામાં ઉદ્ભવતી હોય તેને માનસિક ક્ષતિ કહેવામાં આવે છે."
 - "માનસિક ક્ષતિ એક એવી પરિસ્થિતિ છે કે જેમાં મગજનો સામાન્ય અથવા પૂરતો વિકાસ થયેલ નથી. આવી વ્યક્તિઓ શારીરિક વય પ્રમાણે અપેક્ષિત વર્તન કે કામ કરી શકતી નથી."
- ટ્રેક ગોલ્ડ ૧૯૫૬
- "MENTAL RETARDATION IS AN IMPAIRED MENTAL ABILITY A RETARDED CHILD LEARNS MORE SLOWLY. AT MATURITY HIS CAPACITY TO UNDERSTAND WILL BE LEARNING SOCIAL ADJUSTMENT AND ECONOMY PRODUCTIVITY."

- L.W.M.R. New Delhi

આમ, ઉપરોક્ત વિવિધ વ્યાખ્યાઓ પરથી એમ જાણવા મળે છે કે જે બાળક માનસિક ક્ષતિ ધરાવતું હોય તેને નાનપણથી જ રોજંદા જીવનના કાર્યો કરવામાં મુશ્કેલી અનુભવાતી હોય છે. તેની વિચાર શક્તિ, યાદ શક્તિ, એકાગ્રતા, શારીરિક વિકાસ તથા બેસવું, ચાલવું, રમવું, દોડવું વગેરે જેવા લક્ષણો સામાન્ય બાળક કરતા ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે.

માનસિક ક્ષતિના સ્તરો :

સામાન્ય રીતે માનસિક ક્ષતિને ત્રણ સ્તરોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે જે નીચે મુજબ છે.

- ૧) અભ્યાસ સક્ષમ બાળકો

- ૨) તાલીમ ક્ષમ બાળકો
- ૩) સંપૂર્ણ પરાવલંબી બાળકો

૧) અભ્યાસ સક્ષમ બાળકો (EDUCABLE) :

આ બાળકો ઘણા ઓછા અંશે માનસિક ક્ષતિ ધરાવતા હોય છે એટલે કે તેમને દિનચર્યાની રોજંદી ક્રિયાઓ કરવામાં સરળતા રહેતી હોય છે. અને આવા બાળકો સામાન્ય બાળક જેવા જ લક્ષણો ધરાવતા હોય છે. પરંતુ સામાન્ય બાળક કરતા આવા બાળકોનો બુદ્ધિઆંક ઘણો ઓછો હોય છે. પરંતુ તે શિક્ષણ મેળવવા માટે સામાન્ય બાળકની જેમ સક્ષમ જોવા મળે છે.

૨) તાલીમક્ષમ બાળકો (TRAINABLE) :

તાલીમક્ષમ બાળકો એટલે કે એવા બાળકો કે જેને ફક્ત તાલીમની જ જરૂર હોય છે. આવા બાળકોને રોજંદી ક્રિયાની કે અન્ય કોઈ પ્રવૃત્તિઓની તાલીમ આપવાથી તેઓમાં ઘણોખરો ફેરફાર ઝડપથી આવી શકે છે. આ બાળકો તાલીમ દ્વારા ઝડપથી શીખી શકે છે.

૩) સંપૂર્ણ પરાવલંબી બાળકો (COSTODIAL) :

સંપૂર્ણ પરાવલંબી એટલે કે જેની સંપૂર્ણ ક્રિયા બીજા પર આધાર રાખીને કરવી પડતી હોય તેવા બાળકો, આવા બાળકોને માનસિક ક્ષતિમાંથી બહાર લાવવા માટે ઘણો સમય લાગી જાય છે. આ બાળકો ફક્ત તાલીમ આપવાથી ઝડપથી શીખી શકતા નથી કારણ કે આ બાળકો પૂરેપૂરી માનસિક ક્ષતિ ધરાવે છે અને તે પોતાની જાતે કોઈપણ કાર્ય કરી શકતા નથી. તેઓ હંમેશા બીજાઓ પર જ આધાર રાખે છે.

— બુદ્ધિઆંક :

ઓછી મંદબુદ્ધિ	:	લગભગ ૫૦% થી ૭૦%
સાધારણ મંદબુદ્ધિ	:	૩૫% થી ૫૦%
સાધારણથી વધુ મંદબુદ્ધિ (સિવિયર)	:	૨૫% થી ૩૫%
અતિ તીવ્ર મંદબુદ્ધિ	:	૨૫% થી નીચે

માનસિક ક્ષતિ થવાના કારણો :

- માનસિક ક્ષતિ થવાના ઘણા બધા કારણો છે જે નીચે મુજબ છે.
- ગર્ભવતી માતાને ચેપી બિમારી જેમ કે જર્મન મિઝલ્સ થવાથી
- રંગસૂત્રોની ખામી
- આનુવંશિકતા
- સગર્ભાવસ્થા દરમ્યાન પોષણની ઉણપ અથવા વધારે પડતી દવાઓ લેવાથી
- માતા-પિતા વચ્ચે ઉંમરનો તફાવત
- અસફળ ગર્ભપાત માટે લીધેલ દવાથી
- અધુરા માસે બાળક જન્મવાથી
- 'ફોર સેપ' ડીલેવરી દરમ્યાન પદ્ધતિસર બાળક ન લેવામાં આવે તો
- ત્યારે પીડાયુક્ત પ્રસૂતિ દરમ્યાન બાળકના મગજ ઉપર આવતું વધુ પડતું દબાણ
- બાળક જન્મે અને આંચકી આવે
- કોઈપણ વાયરસના ચેપથી

- કારમી ગરીબી અને અપૂરતું પોષણ
- બાળકને કમળો થયા બાદ ત્રણ દિવસમાં યોગ્ય સારવારના અભાવે
- અકસ્માત કે અન્ય કોઈપણ કારણસર મગજને ઈજા પહોંચવાથી

માનસિક ક્ષતિ વિશે વિશેષ જાણકારી :

- માનસિક ક્ષતિ નિવારવા કોઈ દવા શોધાઈ નથી.
- માનસિક ક્ષતિ એ ઈશ્વરની અવકૃપાનું પરિણામ નથી.
- માનસિક ક્ષતિ એ વંશપરંપરાગત જ હોય એવું નથી.
- લગ્ન કરવાથી માનસિક ક્ષતિનું નિવારણ થતું નથી.
- આવા બાળકો અભણ તથા શિક્ષિત, ગરીબ તેમજ ધનિક તમામ સ્તરના કુટુંબોમાં હોય છે.

બાળકને સમજવા માટે નીચેની બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવી.

- પ્રેમ કરો, તેને તમારો સ્નેહ આપો.
- કોઈપણ સરળ પ્રવૃત્તિ પ્રથમ શીખવો અને એ પ્રવૃત્તિમાં રસ ઉત્પન્ન કરો.
- જે શીખવાનું છે તેનું વારંવાર પુનરાવર્તન કરો.
- કામ કરાવવા માટે પુરતો સમય આપો, ધીરજ રાખો.
- કાર્ય કેમ કરવું તે કરો તેના કરતા કેમ કરવું તે બતાવો.
- તેને જરૂર પડે ત્યારે જ મદદ કરો.
- કામ પુરું કરે ત્યારે પ્રોત્સાહન આપો.
- સારું કામ કરી શકે છે છતાં ન કરી શકે ત્યારે તમારો અણગમો દર્શાવો.
- સખત થાઓ ત્યારે નરમાશથી સખત થાઓ.
- બીજાની હાજરીમાં તેના વિશે બોલો નહીં.
- તે એક જ સમયે એક જ વસ્તુ પર કામ કરી શકે છે.
- કોઈ કામ શીખવો ત્યારે પ્રથમ તે કામનો કોઈ એક ભાગ શીખવો.
- કુટુંબની પ્રવૃત્તિમાં સામેલ કરો.

મંદબુદ્ધિના બાળકોને અણવિકસ્યા કુલ સાથે સરખાવી શકાય. જો તેઓને યોગ્ય માવજત, સંભાળ અને વાતાવરણ મળી રહે તો તેઓ વધુ સારી રીતે ખીલી તેમની સુવાસ ફેલાવી શકે. તેમને યોગ્ય શિક્ષણ અને તાલીમ મળે તો તેઓ પણ તેની મર્યાદામાં રહી વિકાસ સાધી શકે છે અને સમાજને ભારરૂપ બનતા નથી.

સંદર્ભ

- એ.જી.શાહ અને જે.કે.દવે, વૈયક્તિક સમાયોજનનું મનોવિજ્ઞાન
 વી.પી.શાહ, સંશોધન ડિઝાઈન, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ – અમદાવાદ
 વી.પી.શાહ, સંશોધન અહેવાલ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ—અમદાવાદ